

ВІДГУК

офіційного опонента про дисертаційне дослідження
Аліни Володимирівни Гончаренко
«Лексичний склад Києво-Печерського патерика»,
подане на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук за спеціальністю
10.02.02 – російська мова
(Київ, 2016. – 219 с.)

Тема комплексного дослідження лексичного складу окремих пам'яток писемності XI – XVII ст. у східнослов'янському мовознавстві на сьогоднішній день є недостатньо розробленою. Попередні науковці захоплювалися з'ясуванням історії окремих тематичних груп у писемних пам'ятках певних періодів. Зокрема досить зазначити, що з-поміж понад шістдесяти праць з історичної лексикології української мови від середини минулого століття і до наших днів здійснено фактично лише два комплексних дослідження лексики в пам'ятці: Л.І.Батюк «Язык летописи Самовидца» (1961) та А.І.Генсьорський «Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості)» (1961), що давно стали класичними. Між тим, отримані таким шляхом знання важливі для науки, оскільки дають можливість зрозуміти, як відбувалося формування літературної мови, які лексичні одиниці, живомовні і книжні та в якому співвідношенні дозволяли авторам створити той неповторний лексико-семантичний колорит давніх творів. Тому **актуальність** роботи А.В.Гончаренко не викликає сумнівів.

До того ж представлена до захисту дисертаційна робота А.В.Гончаренко є **новим** важливим кроком у вивченні історії лексичного складу пам'яток давньої писемності і разом з тим історії літературної мови.

Надзвичайна складність виконання цього задуму полягає, з одного боку, в специфіці самого досліджуваного твору, який належить до жанру конфесійної літератури, мовну основу якого складають старослов'янські і церковнослов'янські за походженням та стилізовані під них різними авторами народно-розмовні лексичні одиниці. З іншого – створений в XI – XIII століттях твір дійшов до нас у кількох редакціях XV – XVII століть, що вимагає від дослідника високої наукової кваліфікації, розуміння порівняльно-історичного методу досліджень у мовознавстві, вміння його застосовувати та робити коректні історико-лексикологічні реконструкції. Забігаючи наперед, скажемо, що дисертант якісно виконав всі дослідницькі дії, щоб отримати ймовірні результати.

Глибоке осмислення чинників, які впливають на добір лексичних засобів у канонічних творах давньокиївської доби, дозволило дисертанту науково правильно визначити **об'єкт** та **предмет** дослідження, окреслити **мету**, сформулювати й надалі успішно реалізувати дослідницькі **завдання**, серед яких слід виділити головні – встановлення співвідношення між споконвічними й книжними мовними компонентами в тексті Патерика, визначення результатів взаємодії церковнослов'янської та східнослов'янської мовних стихій на лексико-семантичному рівні тексту.

Сумлінно дібрана **джерельна база** – 1514 слів, отриманих методом суцільної вибірки з тексту Києво-Печерського патерика за списком 1554 року

другої Касіянівської редакції, – потребувала надійного методологічного підґрунтя й конкретних методів, які б уможливили об'єктивне пізнання предмета й об'єкта дослідження в поєднанні окреслених ознак і властивостей. Цим питанням присвячений перший розділ дисертації «Теоретичні аспекти лінгвістичного вивчення Києво-Печерського патерика», який містить три підрозділи.

В першому автор, спираючись на праці багатьох сучасних вчених, а також минулого та позаминулого століть, розглядає мовну ситуацію в Київській Русі, зокрема природу давньоруської літературної мови. В роботі докладно висвітлені основні концепції церковнослов'янсько-давньоруського білінгвізму від М.В.Ломоносова, Ф.І.Буслаєва, О.О.Шахматова до Л.П.Якубинського, С.П.Обнорського, Ф.П.Філіна, особливості поглядів на проблему В.В.Виноградова, теорію диглосії Б.А.Успенського, думки В.М.Русанівського та В.В.Німчука, закордонних дослідників А.В.Ісаченка, Г.Хютль-Фольтер, Д.С.Ворта та інших. На підставі розглянутого матеріалу дисертант приєднався до концепції Ф.П.Філіна, найбільш переконливої, на його думку.

В другому підрозділі досліджуються основні палеографічні характеристики Києво-Печерського патерика, історія його створення, текстологічні відомості тощо. Автор дисертації визначає три основних напрями дослідження – текстологічний, історичний та літературознавчий. Перевагу надає текстологічному. І це справедливо, оскільки він є найскладнішим. Після докладного розгляду праць О.О.Шахматова, Д.І.Абрамовича, О.Л.Конявської, Л.А.Ольшевської, М.К.Гудзія та інших приходиться до правильного висновку, що найбільшу цінність в науковому відношенні складає друга Касіянівська редакція 1554 року, і саме вона використана дисертантом в якості археографічного джерела вивчення лексики Патерика. Мало того, дисертант висвітлює питання, пов'язане з використанням Патерика як джерела історичних відомостей, описує дослідження видання пам'ятника латиницею в польській, американській та канадській історіографії, приділяє увагу літературознавчому вивченню цього твору.

З огляду на ретельно зібраний і проаналізований різноманітний та досить великий матеріал відносно загальних відомостей про Києво-Печерський патерик можна стверджувати, що він має самостійну наукову цінність, а відповідний підрозділ при певному доопрацюванні придатний для окремого видання довідкового характеру.

В третьому підрозділі розглянуті теоретико-методологічні основи аналізу лексичної семантики в давньоруському тексті. Дисертант подає коротку інформацію про виникнення, наукову спрямованість та власний підхід до способів застосування методики лінгвістичного аналізу тексту. До складу дослідницького інструментарію дисертанта увійшли описовий метод, порівняльно-історичний, системного аналізу лексики та компонентного аналізу семантичного діапазону слова, а також метод ідеографічного опису.

Слід погодитися, що обрана методика відповідає характеру досліджуваного матеріалу і дозволяє виконати поставлені завдання. Проте саме до цього підрозділу першого розділу даної дисертації ми висловимо в заключній частині рецензії деяке зауваження.

Другий розділ «Книжна основа лексичного складу Києво-Печерського патерика» містить комплексний системний аналіз книжної лексики даної пам'ятки, виконаний в синхронно-діахронічному плані.

В короткій передмові до розділу дисертант визначив своє розуміння книжної лексики як такої, що складається з усіх функціонуючих у літературній мові Київської Русі лексем, не властивих східнослов'янським діалектам, проте співвідносних зі старослов'янською (церковнослов'янською) мовою. Спираючись на праці Л.П.Якубинського, Г.П.Півторака, Л.М.Устюгової, він відносить до книжнослов'янізмів не лише слова південнослов'янського походження, але також грецизми та інші запозичення, що увійшли до складу церковнослов'янської мови. Такий підхід дав автору можливість правильно визначити питому вагу книжної лексики у тексті, виявити ті слова, які давніми писцями усвідомлювалися елементами книжної культури, літературного мовлення тощо.

До другого розділу увійшло шість підрозділів з додатковим внутрішнім поділом на менші тематичні групи, або лексико-семантичні групи за ознакою родо-видових відносин їх лексичного складу. Це назви небесних сил християнської релігії (найменування Бога, Божої матері, янголів та янгольських сил), морально-етична лексика, найменування культових будівель, лексика на позначення богослужінь, назви предметів богослужіння, назви учасників богослужіння, номінації звань у церковно-адміністративній ієрархії монастиря.

Складною для вивчення виявилася численна лексика на позначення вищих осіб християнського світогляду в тексті Патерика, оскільки згадки про божественне втручання супроводжують майже кожен фрагмент пам'ятки, а лексичні засоби їх вираження реалізують тісний зв'язок з книжною мовною традицією. Автор дисертації зауважує, що в тексті Патерика чітко розрізняються три іпостасі Бога, які складають святу трійцю. Він послідовно розглядає монолексеми *богъ*, *господь*, *богоотець*, *спась*, теонім *Христось*, антропонім *Ісусь*, та складені найменування *святый духъ*, *пресвятый и животворящий духъ*, *сынъ божий*, *трисъставное божество*. Далі спостерігає назви, створені за різними семами, що характеризують Бога – вища сила, яка надає прощення: *всемилостивий*, *милостивий (бог, господь)*, *отдатель милостивий*, *благий*, *человѣколюбивъ* тощо. В полі зору дисертанта знаходяться також авторські характеристики з певним відтінком образності – *зижитель*, *художникъ*, *хитрець*, *сонце праведное*, реалізовані в складних комплексних словесних формулах на кшталт: «*Сея же зижитель, и хитрець, и художникъ, и творецъ – Богъ*» та інші. Схожий за засобами вираження матеріал, побудований на метафоричній основі з уживанням словесних формул християнської конфесійної традиції міститься в Патерику стосовно назв Богородиці та янголів.

Складність аналізу такого мовного матеріалу полягає в необхідності його глибокого осмислення, з'ясуванні давніх християнських та язичницьких традицій, поєднанні традиційних історико-лексикологічних методів з методикою стилістичного, структурного та компонентного аналізів. Як бачимо, дисертант з цим завданням успішно впорався.

Решта лексичних одиниць, розміщених для розгляду в другому розділі дисертації, не вимагає специфічних прийомів вивчення. Тому до них застосована здебільшого традиційна методика історико-лексикологічного дослідження, завдяки якій отримані відповідні результати.

В третьому розділі «Східнослов'янські елементи в лексиці Києво-Печерського патерика» розглянута лексика, яка, на думку дисертанта, демонструє словотворчість східнослов'янських письменників шляхом створення нових значень деяких книжних назв та реалізації ними не властивих їм спочатку семантичних зв'язків. Цей лексичний масив розподілено на чотири підрозділи: «Найменування церковно-міфічних персонажів», «Назви предметів одягу», «Назви видів їжі, продуктів харчування та напоїв», «Назви предметів господарсько-побутового вжитку».

Найбільшою в кількісному відношенні та складною для дослідження семантики виявилася тематична група назв церковно-міфологічних персонажів. За даними дисертанта текст Патерика налічує понад 20 найменувань на позначення темних сил, значна частина яких відзначається яскравою образністю. Автор прискіпливо відслідковує різні відтінки семантики традиційного та оказіонального походження і робить достатньо тонкі спостереження. Так, образ множинності бісів, який неодноразово з'являється в тексті в складених найменуваннях *рать бѣсовская, полкъ бѣсовскъли, тьма бѣсовская, многъа бѣсы, бесчсленнъе бѣсы* тощо – пояснюється впливом релікта язичницької свідомості, в якій на відміну від одного християнського бога й одного диявола існував пантеон язичницьких богів і велике різноманіття темних сил. Не пропустив дисертант і поступове перетікання давніх старослов'янських словесних формул у нові східнослов'янські. Він показує, як традиційна формула *ненавидяй добра діаволъ* поступово замінюється в тексті на формулу *ненавидяй же добра врагъ, діаволъ* і перетворюється на іншу, спрощену й зручнішу *врагъ, діаволъ*, в якій з'являється нова семантична характеристика диявола.

В тематичній групі назв одягу дисертант досліджує родо-видові відносини, назви головних уборів, предметів взуття, їжі та харчових продуктів розглянуті на рівні тематичних груп.

Кожний розділ завершується висновками. У висновках до розділів логічно підсумовані результати виконаного дослідження.

У загальних «Висновках» (с.192 - 196), які корелюють із поставленими в роботі метою та завданнями, показано основні результати проведеного дослідження, до того ж дисертант не просто повторює підсумкові роздуми, а виходить на рівень більш глибоких узагальнень. Важливо, що у «Висновках» автор дисертації накреслила перспективи подальшого дослідження аналізованого твору, які полягають у з'ясуванні специфіки мовленнєвої системи авторів пам'ятника, визначенні ідіоматичної складової тексту, звертанні до фонетико-граматичних особливостей.

Таким чином слід визнати, що дисертаційне дослідження в межах поставленої мети і завдань вичерпно розкриває тему. Комплексний аналіз лексичного складу Києво-Печерського патерика і зроблені на цій основі узагальнення є безпосереднім внеском в історичну лексикологію

східнослов'янських мов, теорію лінгвістичного аналізу тексту, історію східнослов'янських літературних мов. Скрупульозно зібраний і систематизований емпіричний матеріал дисертації може бути використаний при розробці курсів історії східнослов'янських мов, історичної граматики, старослов'янської мови, укладанні історичних словників.

Засвідчуючи позитивні якості цієї дисертації, вважаємо за доцільне висловити деякі міркування та зауваження:

1. У третьому підрозділі першого розділу дисертації автор висвітлює теоретичне підґрунтя дослідження, яке складає 5 методів: описовий, порівняльно-історичний, структурний, компонентного аналізу, ідеографічний опис. Усі вони застосовані в роботі. Проте, оскільки предметом дослідження є переважно церковна лексика, до складу якої входить чимало термінів, варто було б у теоретичному підрозділі навести точки зору сучасної науки на питання слова і терміну в дослідженнях лексики давніх пам'яток і висловити своє ставлення до нього.

2. Ідентифікуючи лексеми старослов'янського походження, дисертант користується в дослідженні однотомним виданням «Старославянский словарь (по рукописям X – XI веков)» за ред. Р.М.Цейтлін та ін., М., 1994., який є похідним від багатотомного словника Празької академії наук, зошити 1 – 52, 1958 – 1997 рр. Існує також ідентичне російське видання празького словника в чотирьох томах: Словарь старославянского языка. – Т. 1 – 4. – СПб, 2006.

Вважаємо, що вибір одного з цих словників теж потребує теоретичного обґрунтування, яке повинно було бути вміщеним у третьому підрозділі першого розділу дисертації.

3. Деяке заперечення викликає інтерпретація дисертантом так званої «уклінної» лексики. На с. 102 написано: «Значение «страх» названий поклона реализуется в сочетаниях их с формами *ужасти, ужасшеся, съ страхом* и т.д.» і наведено приклад: «*И не могуче зрѣти, падоша ниць ужасни, и мало възникше, хотяху видѣти бѣвшее чудо ...*». Проте в прикладі, як бачимо, йдеться не про поклін, *падоша ниць* це інша фігура з дещо іншою образністю.

4. Важко погодитися з інтерпретацією лексеми *кадило* в значенні «ладан, фіміам, дим тощо». На с.105 дисертант стверджує, що з «Матеріалів» Срезневського, т.1, с.1171, видно, як ця лексема втрачає своє вихідне значення і поступово стає синонімом до слова *кадилница*, і ця семантика закріпилася в російській та українській мовах до теперішнього часу.

На нашу думку, остання теза справедлива, але це не означає, що вихідне значення зникло, оскільки не фіксоване 11-томним словником української мови та 17-томним словником російської. По-перше, ані з «Матеріалів» Срезневського, ані з відповідної статті в «Словаре древнерусского языка», 4, с.183. – М., 1991 – не видно, щоб це значення зникало, в другому словнику прикладів більше, ніж у Срезневського. По-друге. Щодо подальшої долі слід зазначити. В російській лексикографії воно не відмічене В.І.Далем в живому мовленні, проте фіксоване в чотиритомному «Словаре церковнославянского и русского языка», СПб, 1867, т. 2, с. 131, та в «Полном церковнославянском словаре» Г.Дьяченко, с. 2340, перевиданому в 2000 році. Це говорить скоріше про закріплення його в церковній термінології. Стосовно ж долі в українській

мові, то воно фіксоване Є.Тимченком з посиланням на словники XVII ст. Памва Беринди та Синоніму славенороську, а також Б.Д.Грінченком (т.2, с.131) з ілюстрацією семантики прислів'ям: «Дурному переверзія, а умерлому *кадило*, то все єдно», що вказує на існування в живому українському мовленні.

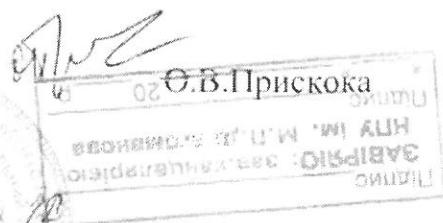
5. На с.107 дисертант при розгляді лексеми *кадило* (семантику не позначає, хоча відомо, що в церкві так називають лампаду) стверджує, що мотивація її залишається незрозумілою (в руском оригинале - неясной). Ми вважаємо, що наявні в латинській мові слова *candela* «свічка», *candēlābrum* «підсвічник», *candentia* «сяяння», *candeo*, -ui, -ēre «блищати, сяяти» суттєво прояснюють мотивацію.

Звичайно ж, наші побажання, зауваження і дискусійні моменти жодним чином не применшують наукове і практичне значення виконаної роботи і ні в якому разі не впливають на її позитивну оцінку. А.В.Гончаренко здійснила своє дослідження дуже старанно й скрупульозно, коректно підійшла до огляду теорії, виконала усі поставлені у роботі завдання й досягла поставленої мети. Робота має чітку структуру, її відзначає послідовність і логічність викладу, аргументований аналіз фактичного матеріалу. Висновки по окремих розділах та в цілому по роботі побудовані на солідному фактичному матеріалі. Робота А.В.Гончаренко виконана абсолютно самостійно, ґрунтовно, характеризується правильністю оформлення посилань та глибиною матеріалу.

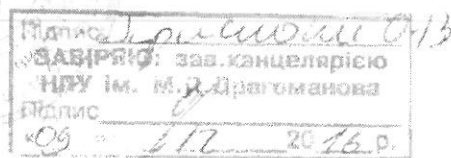
Дисертація становить оригінальне і самостійне у науковому відношенні дослідження, виконане на високому теоретичному та методичному рівні. Рівень апробації проблеми (участь А.В.Гончаренко у 9-ти конференціях, з них семи міжнародних, одна з яких у Санкт-Петербурзі), десять одноосібних публікацій, 5 з яких надруковано в наукових фахових виданнях України, 2 – у зарубіжних виданнях (Республіка Білорусь, Російська Федерація), 3 – в інших вітчизняних наукових виданнях, виклад роботи в авторефераті цілком відповідають вимогам «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 р. № 567, а її автор – А.В.Гончаренко заслуговує присудження наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.02 – російська мова.

Офіційний опонент –
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри слов'янських мов
факультету іноземної філології
Національного педагогічного університету
імені М.П.Драгоманова

Підпис: О.Р. Прискока
засвідчую спеціальною печаткою

Відрук надіслано до
спеціаліста з друку 2016р.
Учений секретар [підпис]

В. С. [підпис]